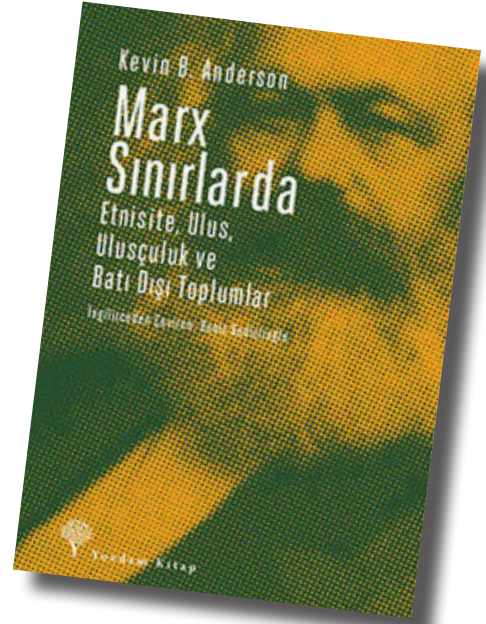

Marx Avrupa merkezci miydi?

Ömer Mollaer

Marx Sınırlarda: Etnisite, Ulus, Ulusçuluk ve Batı Dışı Topluluklar

Kevin B. Anderson

Çev. Deniz Gedizlioğlu,

Yordam Kitap, İstanbul, 2018

Postkolonyal literatür, Edward Said'in klasikleşmiş eseri *Oryantalizm*'den bu yana Karl Marx hakkındaki nihai hükmünü vermiş görünüyor. Buna göre, Marx'ın insanlığın kurtuluşuna karşı duyduğu devrimci coşku, Batı'nın kültürel ve coğrafi sınırlarına gelindiğinde yerini Avrupalı aydınların Doğulu "öteki" karşısındaki kibrine bırakıyordu. Bu büyük devrimci, söz konusu Batı dışı toplumlar olduğunda tipik bir 19. yüzyıl modernistine dönüşüveriyordu: sömürgeciliğin "barbar" toplumlar karşısındaki "uygarlaştırıcı" yönünü vurgulayarak, onu bu toplumların ilerlemesi bakımından gerekli bir kötülük olarak görüyordu. Dahası, Marx ve Engels 1848'de yayınladıkları *Komünist Manifesto*'da burjuvazinin yarattığı toplumsal dönüşümün sadece Batı Avrupa feodalitesine karşı değil, diğer kapitalist olmayan üretim tarzları karşısındaki dönüştürücü rolüne övgü düzmemişler miydi? Buradan hareketle postkolonyal literatür, sıklıkla postyapısalcı literatürden de destek alarak, doğrusal bir tarih anlayışının Avrupa merkezci ve hatta zaman zaman etnosentrik

önyargılarla eklenerek bir sosyal teori olarak Marksizmin açıklayıcılık gücünü modernizmin dar ideolojik kalıpları içine hapsettiğini öne sürer.

Türkiyeli okuyucunun daha önce çevrilen *Lenin, Hegel ve Batı Marksizmi* kitabıyla tanıdığı Kevin B. Anderson, bu yaygın anlatıya karşı Marx'ın *New York Daily Tribune* gazetesinde yayınlanan yazılarından, Batı dışı toplumlar, kapitalizm-öncesi Avrupa tarihi ve toplumsal cinsiyet meseleleri üzerine bazıları daha önce hiç yayınlanmamış notlarının da yer aldığı 1879-82 defterlerinden, Uluslararası İşçi Birliği (Birinci Enternasyonal) önderi olarak 1860'lardaki somut politik mücadelesinden yararlanarak kaleme aldığı titiz çalışmasında alternatif bir Marx portresi çiziyor. Bu portrede Marx'ın Hindistan, Endonezya, Çin, Cezayir gibi Batı dışı toplumları kapitalizm ve sömürgecilik ile ilişkisi içinde kavrayışını ele alıyor. Bunun yanı sıra, Anderson, Marx'ın özellikle Polonya ve İrlanda bağlamında ulusal kurtuluş hareketleri konusundaki düşüncelerini, Enternasyonal yöneticisi olarak devrimci faaliyeti ile ilişkisini kurarak inceliyor. Ayrıca Amerika'nın Güney eyaletlerindeki Siyahî kölelerin ve Britanya'daki İrlandalı işçilerin emeğini ele alışı üzerinden Marx'ın ırk ve etnisite meselelerini sınıf ile nasıl ilişkilendirdiği üzerine bir analiz geliştiriyor.

Bu hem zamansal hem de mekansal olarak oldukça geniş kapsamlı meseleyi ele alırken, Anderson temel tezini kitabın başlarında açık bir biçimde ortaya koyuyor. Buna göre, Marx'ın erken dönem çalışmaları postkolonyal literatürün tezlerini doğrular biçimde, zaman zaman Avrupa merkezci ve örtük biçimde olsa da doğrusal bir tarih görüşüyle zedelenmişti. Bununla birlikte, Batı dışı toplumlar üzerine düşünceleri zaman içinde çok doğrultulu (multilinear) ve sömürgecilik karşıtı bir yöne doğru evrilmiştir. Dolayısıyla postkolonyal literatürün eleştirileri bütünüyle dayanaksız değildir, ancak Marx'ın düşüncesindeki değişimi göz önünde bulundurmadıkları için tek yönlü ve eksiktir.

Özellikle *New York Tribune* gazetesinde yazdığı ilk makalelere, ama örtük biçimde *Komünist Manifesto*'ya da sirayet eden doğrusal tarih anlayışına göre, burjuvazi dünyayı kendi suretinde yeniden yaratırken yalnızca Batı Avrupa'nın feodal geleneklerini ortadan kaldırmakla kalmayacak, Batı dışı toplumlara da kendi kaderini dayatarak tarihsel farklılıkları ilerici biçimde yok edecekti. Dolayısıyla, bu teleolojik bakış, söz konusu farklılığı teorik olarak önemsizleştirmekle kalmıyor, sermayenin kültürel farklılıkları homojenleştirerek ortadan kaldırma yönündeki eğilimine bir bakıma örtük biçimde de olsa ilerici bir anlam da yüklüyordu. Anderson, "tasvir gücünün bugün bile bir dengi olmayan" *Manifesto*'nun, "toplumsal gelişmeye ilişkin sorunlu bir doğrusal kavrayışı da alttan alta" (s.358) benimsediğini teslim ediyor. Edebî tarafını ve en açık biçimde "başka bir ulusu ezen ulusun özgür olamayacağını" bir merkezi ilke olarak işçi sınıfı siyasetinin önüne koymasının gösterdiği karşı eğilimleri de bağrında taşıyor oluşunu bir kenara bı-

rakırsak, *Manifesto*'nun hem açıklayıcı gücünün hem de zaafının aynı kaynaktan ortaya çıktığı iddia edilebilir: sermayenin evrenselleştirici dinamiğinin merkeziliği. Düşüncesinin gelişiminde erken bir aşamadan itibaren Marx'ın bilimsel açıdan değişmeyen tutkusu "sermaye muamması"nı çözmek olmuştur. Bir erken dönem eseri olan *Manifesto*'da ise bu tutku sermayenin evrenselleştirici dinamiğinin tek tarafı olarak vurgulanması olarak kendisini gösteriyordu. Bu tek taraflılık ise en yakıcı biçimde kapitalist olmayan Batı dışı toplumsal formasyonların çözülmesi meselesinde bir sorun olarak ortaya çıkacaktır.

Gerçekten de Marx, 1853 yılında ilk defa Batı dışı toplumlar üzerine yazmaya başladığında, sömürgeciliği ahlâken eleştirse de toplumsal yapıları durağanlıkla malûl olan bu toplumların ilerlemesi için Britanya sömürgeciliğine ilerici bir rol atfedecektir. Bununla birlikte, Anderson'a göre, Marx 1853'te *Tribune* için yazdığı kötü şöhretli makalelerin sonuncusunda "burjuva uygarlığına içkin barbarlık"tan söz ederken oryantalist söylemi bir bakıma tersyüz ederek Avrupa merkezci perspektiften uzaklaşmakta olduğunun ilk işaretini verir (s.61). 1857-58 yıllarında, II. Afyon Savaşları sürerken, Hindistan'da patlak veren ayaklanmaya ilişkin İngiliz emperyalizmini topa tutan yazıları, "Marx'ın bütün yazdıkları içinde Batı dışı bir toplumun ele alındığı en uzun tartışmayı teşkil etmesine karşın", 1853'te İngiliz emperyalizmine koşullu destek veren yazıları kadar ilgi çekmemiştir (s.82). Oysa bu yazılar, Marx'ın düşüncesindeki değişimi ortaya koymak bakımından son derece önemlidir. Çin'deki Tayping İsyanı ve Hindistan'daki Sepoy Ayaklanması üzerine bu dönemde yazdıkları, Marx'ın açıkça sömürgecilik karşıtı bir tutum benimsediğini ortaya koyuyor. Öyle ki, 1858 yılı başlarında Engels'e yazdığı bir mektupta Marx "Hindistan artık en büyük müttefikimizdir" diyecektir. Dahası, yazar, İrfan Habib'e referansla, Marx'ın Hindistan'ın ulusal bağımsızlığını savunan muhtemelen ilk önemli Avrupalı entelektüel olduğunu söyler (s.359). Dolayısıyla, Marx için Hindistan meselesi postkolonyal literatürün yaygın iddialarının aksine 1853'teki gazete yazılarıyla bitmiş olmaktan uzaktır. *Tribune* gazetesinin Avrupa başmuhabiri olarak Hindistan'daki sömürgecilik karşıtı mücadeleleri takip etmiş ve bir enternasyonalist olarak yalnızca kapitalist üretim tarzıyla sömürgecilik arasındaki soyut içsel bağlantıyı değil, tekel sömürge toplumlar üzerine düşüncelerini de Avrupa merkeziliğinin sınırlarını aşacak biçimde geliştirmeye devam etmiştir.

Marx'ın ulusal sorun meselesinde düşüncelerini nasıl geliştirdiği konusunda çarpıcı bir diğer örnek İrlanda ve Polonya ulusal hareketleri bağlamında görülebilir. Marx'ın, siyasî yaşamının erken dönemlerinden itibaren bu ulusal hareketleri desteklediği bilinir. 1847 yılında Çartistlerin kurduğu bir uluslararası örgütte yaptığı konuşmada ulusal soruna bakışı, *Manifesto*'daki görüşleri yansıtır biçimdedir: "Polonya'nın Polonya'da değil, İngiltere'de kurtarılması gerekmektedir" (s. 109). Bu görüş, genç Marx'ın ulusal sorunu kavrayışının özeti gibidir. Kapitalizmin me-

zar kazıncıları sermaye ilişkilerinin en gelişkin olduğu yerde, yani İngiltere’de, yalnız kendilerini değil, ezilen ulusları da özgürleştirecektir. Bu bakış açısı, postkolonyal literatürde sıklıkla vurgulandığı gibi, tarihsel özne rolünü büyük ölçüde sermaye ilişkilerinin gelişkin olduğu Batı Avrupa’ya tanırken, Batı dışı toplumları böylesi bir rolden mahrum bırakır. Ulusal sorunun önemini teslim etmekle birlikte ikincileştiren bu yaklaşıma karşı, 1864 yılında Engels’e yazdığı bir mektupta Marx şöyle diyecektir: “Bu iki mesele, Polonya ayaklanmasının bastırılması ile Kafkasya’nın ilhaki, bana kalırsa, 1815’ten bu yana Avrupa’da gerçekleşmiş en önemli iki olay.” (s.120) Marx’ın siyaseti sınıf meselesi ve ekonomiye indirgediği yönündeki eleştirilere alışık okuyucular için, diyor Anderson, bu sözler şaşırtıcı gelebilir. 1870’lere gelindiğinde, Marx artık Polonya’nın kurtuluşunu proleter devrimin bir sonucu olarak görmek yerine, koşulu olarak görmeye başlamıştır. Marx, benzer bir bakış açısını 1869 yılında Engels’e yazdığı bir mektupta şu çarpıcı sözlerle ifade ediyor:

Uzun süre, İrlanda’daki rejimi devirmenin İngiliz işçi sınıfının yükselişiyle mümkün olacağına inanmıştım. *New York Tribune*’de de daima bu görüşü savundum. Fakat daha diplere inen bir çalışma yapmak beni bunun tersine ikna etti. İngiliz işçi sınıfı İrlanda’dan kurtulmadan hiçbir şey başaramaz. Kaldırıcın dayandığı yer İrlanda olmalı. Tam da bu sebepten, İrlanda meselesi genel toplumsal hareket açısından çok büyük önem taşıyor. (s.230) (Vurgular benim)

Bu pasaj aslında kitabın temel iddiasının Marx’ın kendi sözleriyle dile getirilişi gibidir. Marx’ın ulusal sorun üzerine görüşleri doktriner bir ekonomizme ya da cansız bir şematizme indirgenemeyecek kadar dinamiktir. Bir enternasyonalist olarak daima işçi sınıfına müttefikler arayan Marx, somut siyaset karşısında görüşlerini sürekli geliştirmiş, bir taraftan politik iktisadın eleştirisi üzerine çalışmalarını yürütürken, diğer taraftan Enternasyonal yöneticisi olarak işçi sınıfının uluslararası siyasetini devrimci bir rotaya sokmak üzere mücadele vermiştir. Bu noktada, Anderson’un, Marx’ın “hiçbir zaman, ulusların kendi kaderini tayin etme hakkını, belirli bir hareketin özgürleşmeye ve kurtuluşa dair esasları olup olmamasından ayrı, soyut bir ilkeye” (s.239) dönüştürmediği konusundaki vurgusu önemli. Dahası, Anderson, Marx’ın zaman zaman İrlanda ulusal hareketinin milliyetçi bir dar kafalılığa meyiletmesinden şikâyet ettiğini gösteriyor. İrlanda’da çıkan çeşitli gazetelerin İrlanda meselesinde kendilerini destekleyen Enternasyonal’e yer vermemesinden yakınarak bunun arkasındaki zihniyet üzerine şöyle yazıyor: “İrlanda meselesi dış dünyayı dışarıda bırakarak tamamen ayrı bir şey olarak ele alınmalı ve İngiliz işçilerin İrlandalılara *yakınlık* duyduğu *gizlenmeli!*” (s. 221, vurgu aslında).

Anderson, bu noktaya kadar argümanını büyük ölçüde gazete yazılarına, kişisel yazışmalara ve siyasî metinlere dayandırmıştı. Beşinci Bölüm’de ise, izini bu geniş sahada sürdüğü ırk, ulus ve etnisiteye ilişkin fikirlerin *Grundrisse* ve *Kapi-*

tal'deki yansımalarını araştırır. Buradaki temel iddiası, söz konusu fikirlerin “onun büyük entelektüel tasarısı içinde tâlî bir hat olarak kolaylıkla görmezden” gelinemeceğidir (s.243). Marx, *Grundrisse*'de bir taraftan politik iktisat eleştirisinin temellerini atmakta iken, diğer taraftan Batı dışı toplumlar üzerine yaptığı okumalar onu Avrupa'nın tarihsel gelişiminden türetilen aşamacı tarih görüşünün biçimci evrenselleştirilmesinden uzaklaştırmaya başlamıştır. Dahası burada, zamansal ve mekânsal olarak birbirinden ayrılan üretim tarzlarının karşılaştırmaları çok doğrultulu, teleolojik olmayan maddeci bir tarih yorumuna teorik zemin hazırlaması bakımından oldukça önemlidir. Marx, özellikle Hindistan bağlamında kapitalizm öncesi kolektivist üretim tarzlarının despotik olabileceği gibi demokratik de olabileceği görüşünü geliştirmiştir. Bu görüş *Kapital*'in birinci cildinde de bir bakıma karşılığını bulmuştur. Anderson'un sözleriyle: “Hint köylerinin sistemi bir yönüyle aşırı muhafazakâr ve kısıtlayıcıyken, diğer yönüyle kapitalizm altında işçilerin kaybettiği bir tür özgürlük sunmaktadır: işlerini gerçekleştirirken sahip oldukları özerklik.” (s. 287). Ayrıca yazar, *Kapital*'in farklı edisyonlarının (özellikle Marx'ın denetiminden geçmiş Fransızca baskısının) titiz bir incelemesi üzerinden Batı dışı toplumlar üzerine geliştirdiği fikirlerin Marx'ın başyapıtına nasıl nüfuz ettiğini gösteriyor.

Kitabın en özgün katkısını, bir kısmı 1972 yılında Lawrence Krader tarafından yayınlanmış, bir kısmıysa daha önce hiçbir dilde yayınlanmamış Marx'ın *Etnoloji Defterleri*'ni ele alan kitabın son bölümü oluşturuyor. Anderson, 1879-1882 yılları arasında Marx'ın çoğu antropolog olan çeşitli yazarların Batı dışı toplumlar ve kapitalizm öncesi üretim tarzları hakkında çalışmalarını inceleyerek oluşturduğu bu alıntı defterlerinin elyazmalarına MEGA kısaltmasıyla bilinen Marx ve Engels'in toplu eserlerinin yayınlanması projesine katılımı sayesinde erişmiştir. Her ne kadar bu notların bütünlükten ve tamamlanmışlıktan uzak olduğu anlaşılıyorsa da, Marx'tan daha önce hiç yayınlanmamış pasajlar içeriyor olması başlı başına heyecan verici. Krader'in zikredilen çalışması L. H. Morgan, H.S. Maine, J. B. Phear ve J. Lubbock'un antropolojik çalışmaları üzerine tutulmuş notlardan oluşuyordu. Anderson'un bu kitapta incelediği alıntı defterleri ise, bunlara ek olarak, Rus antropolog Maksim Kovalevski'den Britanya'nın sömürge memuru Robert Sewell'e; Karl Bücher, Ludwig Lange gibi Alman tarihçilerin çalışmalarından, Marx'ın fiziksel antropoloji ve fosilbilim üzerine tuttuğu notlara kadar geniş bir saha üzerinde Marx'ın sıklıkla ardından kendi yorumunu eklediği alıntılardan oluşturuyor. Anderson, Krader'in yayınladıklarıyla birlikte bu notların tamamının 800 sayfayı aştığını söylüyor (s. 303).

Bu bölüm Marx'ın Batı dışı ve kapitalizm öncesi toplumlar hakkında ilgisinin ne kadar geniş ölçekli olduğunu göstermesinin yanı sıra, Anderson'un kitap boyunca öne sürdüğü iddiaya, yani Marx'ın düşüncesinin giderek çok doğrultulu bir

tarih yorumuna evrildiği, teleolojiyi dışladığı ve sömürgecilik karşısındaki öfkесinin giderek daha fazla bilendiği iddiasına güçlü bir destek sağlıyor. Artık kapitalist olmayan “öteki” yalnızca edilgen biçimde kapitalistleşmeyi, bunun itici gücü olarak da ahlâksız olduğu kadar tarihsel ilerleme açısından zorunlu olan sömürgeci müdahaleyi bekleyen arkaik bir tarihsel dekor değildir. Giderek Batı dışı dünya Marx’ın düşüncesinde daha dinamik, canlı ve özellikle kapitalizme karşı direndiği yerlerde tarihsel bir özne olarak ortaya çıkmıştır. 1870’lere gelindiğinde, kapitalist özel mülkiyete dayalı ilişkilerin sömürge topraklarında zor yoluyla yerleştirilmesi konusundaki düşünceleri 1853’te Hindistan bağlamında geliştirdiği düşüncelerden açıkça farklıdır.

Bunun yanı sıra, Anderson, burada, Marx külliyatında Batı Avrupa tarihi dışında merkezi bir üretim tarzı olarak kullanılmayan feodalite kategorisini Hindistan bağlamında kullanan Kovalevski’ye karşı Marx’ın itirazını gösteriyor. Anderson, bu itirazın “kimi zaman Ortodoks Marksizm olarak desteklenen, kapitalizm öncesi sınıflı toplumların topyekûn ‘feodal’ olduğu görüşüne Marx’ın sert bir şekilde karşı çıktığını net olarak” (322) gösterdiğini iddia ediyor. Marx’ın Batı Avrupa tarihine ilişkin olguların meşru olmayan biçimde evrenselleştirilmesine yönelik itirazı, Rus popülisti Vera Zasulîç’e yazdığı ünlü mektubunda daha da açıktır. Rusya’daki kırsal komünlerin sosyalist bir yöne doğru gelişmelerinin mümkün olup olmadığını soran Zasulîç’in mektubuna, Marx, *Kapital*’in Fransızca basımında ilk birikim tartışmasının bu biçimiyle Batı Avrupa’ya özgü olduğunu belirten kısmı alıntılardıktan sonra şöyle diyerek yanıt verir: “Dolayısıyla bu seyir çizgisinin tarihsel kaçınılmazlığı [*fatalite*] açıkça Batı Avrupa ülkeleriyle sınırlandırılmıştır.” (s. ٣٤٧). Anderson’a göre, *Kapital*, Rusya’nın geleceği konusunda “agnostik”tir. Bununla birlikte, Anderson, Marx’ın Rusya için önerisinin “bir otarşi değil, kapitalist modernitenin en üstün başarılarından faydalanacak şekilde, kadim ve modern biçimlerin bir bileşimi olduğunu” (s. 349) özellikle vurguluyor. Rusya’nın üretim biçimine özgüllüğünü veren yalnızca iç dinamikleri değil, aynı zamanda “kapitalist üretimin çağdaşı olması”dır. Anderson, çok doğru biçimde, Rusya’da kırsal komüne dayalı bir toplumsal gelişmenin imkânı üzerinden bağımsız bir Rus sosyalizmi savunusu çıkarılmaması gerektiğini vurguluyor: “Marx, böyle bir yeni sistemin ancak Batılı işçi sınıflarını da içeren daha geniş bir toplumsal dönüşüm bağlamı içinde yükselbileceği görüşündeydi.”

Anderson kitap boyunca olgun Marx’ın ırk, ulus, etnisite üzerine fikirlerinin genel tarih görüşüyle birlikte nasıl geliştiğini, örtük biçimde de olsa aşamacı ve doğrusal unsurlar içeren bir yaklaşımdan nasıl çok doğrultulu ve teleolojik olmayan bir kavrayışa doğru evrildiğini bize anlatıyor. Buna karşın, bir Hegelci Marxist olarak, çalışmasında savunduğu tezin Althusserci “epistemolojik kopuş” görüşüyle örtüşmediğinin altını çizerek şöyle yazıyor: “Marx’ın temel kavramlarının –diya-

Devrimci Marksizm 39-40

lektik anlayışı, yabancılaşma ve fetişizm teorisi, sermayeyi ve emek sömürsünü kavrayışı- 1840'lardan 1880'lere verdiği eserlerin bütünü içinde oldukça tutarlılık gösterdiğini düşünüyorum.” (s. 382). Bu perspektif, Marx'ın düşünsel gelişimini izlemek üzere verimli bir bakış açısı sağlıyor. Bu bakımdan, kitap postkolonyal eleştirilere bir yanıt olmanın ötesinde, Marx'ın alternatif bir entelektüel biyografisi olarak da okunabilir.